

OBJEKTINĖS MOKYTOJŲ TEISĖS Į SVEIKĄ IR SAUGIĄ DARBO APLINKĄ IR SUBJEKTYVIŲ TEISIŲ UŽTIKRINIMO VERTINIMAS

Gediminas Merkys

Kauno technologijos universiteto Socialinių mokslų fakulteto
Sociologijos katedra
Donelaičio g. 20, LT-44239 Kaunas, Lietuva
Telefonas (+370 37) 300 144
Elektroninis paštas Gediminas.Merkys@ktu.lt

Algimantas Urmonas

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto
Administracinės teisės ir proceso katedra
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius, Lietuva
Telefonas (+370 5) 2714 545
Elektroninis paštas aurmonas@gmail.com

Daiva Bubelienė

Šiaulių universiteto Edukologijos fakulteto
Edukologijos katedra
P. Višinskio g. 25, LT-76351 Šiauliai, Lietuva
Telefonas (+370 41) 595 718
Elektroninis paštas daivabubeliene@gmail.com

Pateikta 2011 m. vasario 10 d., parengta spausdinti 2011 m. birželio 14 d.

Anotacija. Straipsnyje tarpdisciplininis (sociologijos, edukologijos ir teisės) požiūriu nagrinėjama mokytojų teisės į sveiką ir saugią darbo aplinką problema. Skirtingų disciplinų bendradarbiavimas, sociologinis teisės objektų ir edukologijos informacijos tyrimas padėjo

objektyviau atskleisti teisinės socialinių technologijų kūrimo, suvienijant teisės ir kitų socialinių mokslų galimybes, disfunkcijas.

Straipsnyje, remiantis empirinės studijos rezultatais, keliamas objektinės mokytojų teisės į sveiką ir saugią darbo aplinką įgyvendinimo užtikrinimo stebėsenos vertinimas. Jis atspindi kai kurias socialines teisinės darbo teisės teisinio reguliavimo mechanizmo disfunkcijas, kylančias teisinio nihilizmo sąlygomis. Studija paremta masinės šalies mokytojų apklausos raštu rezultatais. Apklausos instrumento diagnostiniai konstruktai ir indikatoriai leidžia per mokytojų išsakytų subjektyvių vertinimų ir nuomonių prizmę, taip pat per „fakto tiesų“ atskleidimą spręsti, kaip ir kokių lygiu Lietuvoje yra užtikrinama (arba neužtikrinama) konstitucinė mokytojų teisė į saugią bei sveiką darbo aplinką bei teisingą atlygį. Nagrinėjami konkretūs profesinės veiklos veiksniai, kontekstai ir rizikos šaltiniai, sukeliantys didesnę mokytojų profesinį stresą bei galbūt sudarantys prielaidas valdžios institucijų makroteisniam nihilizmui bei viešai pateisinamam masiniam ir nuolatiniam darbuotojų teisių pažeidimui. Interpretacijos ir hipotezės teisėmis straipsnio autoriai nurodo kai kurias konkrečias atitinkamo sektoriaus reformavimo ir jo teisinio reguliavimo tobulinimo gaires.

Ši informacija įstatymų leidėjams ir teisės taikytojams atskleidžia objektyvų poreikį teisinio reguliavimo procesuose labiau vadovautis teisės socialinio sąlygotumo nuostatomis.

Moksliniu požiūriu, atliktas tyrimas išryškina tam tikrą mokytojų socialinių teisių pažeidžiamumo lygmenį, nes dėl reikalingos reprezentatyvios informacijos stokos dažnai priimami netinkami sprendimai.

Reikšminiai žodžiai: teisė į saugią ir sveiką darbo aplinką, mokytojo teisės, profesinis stresas, standartizuota apklausa.

Įvadas

Asmens socialinės teisės priskirtinos prie naujausių konstitucinių (pagrindinių) teisių, konstituciškai įsitvirtinusių XX a. pirmojoje pusėje įvykus socialiniams ir politiniams pokyčiams¹.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 48 straipsnio pirmoji dalis užtikrina, kad kiekvienas žmogus „turi teisę turėti tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, gauti teisingą apmokėjimą už darbą ir socialinę apsaugą nedarbo atveju“.

Pastaraisiais metais daug rašoma ir kalbama apie mokytojo teisę į saugią ir sveiką darbo aplinką. G. Kvieskienė pripažindama šią problemą teigia, kad „Per didelis krūvis kenkia mokytojų ir socialinių pedagogų, socialinių darbuotojų, vaikų globos ugdytojų sveikatai. Jiems gresia, o dažnai ir ištinka „perdegimo“ sindromas. Tačiau šiuolaikinis gyvenimo tempas ir sąlygos verčia šiuos vaiko gerovės profesionalus ne mažinti, o didinti savo darbo krūvį.“²

1 Lapinskas, K. Asmens socialinių teisių apsaugos klausimai Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje [interaktyvus]. [žiūrėta 2010-11-14]. <<http://www.lrkt.lt/PKonferencijose/08.pdf>>.

2 Ogulevičiūtė, J. Pervargusiems mokytojams „stogo nuvažiavimas“ – garantuotas [interaktyvus]. [žiūrėta 2010-11-14]. <http://www.alfa.lt/straipsnis/10426257/?Pervargusiems.mokytojams.stogo.nuvaziavimas..garantuotas=2010-11-24_17-15>.

Šalies pedagogams Vyriausybės programos 570 punkte žadama, kad „*Sukursime modelį, pagal kurį mokytojas, turintis ne mažesnę kaip 25 metų pedagoginio darbo stažą, galės anksčiau išeiti į pensiją ir gauti senatvės pensiją.*“ Tačiau šie klausimai nėra sprendžiami, atvirkščiai, kaip ir kitiems darbuotojams, jiems kėsiamasi pailginti išėjimo į pensiją amžių iki 65 metų. Tai reiškia, kad absoliuti dauguma mokytojų privalės dirbti daugiau kaip 40 metų, rašoma Lietuvos švietimo ir mokslo profesinių sąjungų federacijos pranešime spaudai.

Problemos aktualumo nagrinėjimas rodo, kad mokytojo teisė į saugią ir sveiką darbo aplinką yra ir kompleksinė socialinių mokslų problema. Todėl reikia patikrinti teisinio reguliavimo mechanizmo dermę, diagnozuoti Lietuvos socialinio lauko socialinių ir teisinių įtampų židinius, įsitikinti, kad mokytojo teisė į saugią ir sveiką darbo aplinką nėra ar yra antinomija³. Pirmasis šalies teisinių santykių įtampos lauke besiformuojančių antinomijų klasifikavimą pabandė pateikti sociologas R. Grigas⁴. Pasiremdami šio autoriaus metodologine išvalga, nagrinėjamos temos atveju norėtume atkreipti dėmesį į dvi galimas antinomijas:

1. deklaruojamos, objektinės mokytojo teisės į saugią ir sveiką darbo aplinką – realiai įgyvendinamos, subjektinės mokytojo socialinės teisės,
2. įstatymų leidyba socialinių teisių srityje – esama socialinė tvarka.

Teisines antinomijas yra nagrinėjęs A. Vaišvila. Jis pabrėžė, kad „*kai konstitucijoje ar kituose teisės aktuose tų pačių žmogaus vertybių apsauga įtvirtinama tarpiskai (per žmogaus teises) ir kartu tiesiogiai, kai teisė kaip socialinis santykis tapatinama su jos objektais (biologine, socialine, psichine realybe), kai kuriamos refleksyvios sąvokos, operuojama „absoliučiomis teisėmis“, pernelyg abstrakčiomis sąvokomis, sudvejinami teisės subjektai, teisingumo vykdymo sąvokoje tapatinami bendrasis ir individualusis teisinio reguliavimo lygmenys, ignoruojama teisė kaip santykinai savarankiškas socialinių santykių reguliatorius*“⁵.

Šio straipsnio tikslas – remiantis mokytojų sociologinės masinės apklausos raštu duomenimis, įvertinti mokytojo profesijos asmenų subjektinės teisės į sveiką ir saugią darbo aplinką įgyvendinimo būklę, jos atotrūkių nuo objektinės teisės mastus.

1. Mokytojų teisės į saugią ir sveiką darbo aplinką skiriamųjų savybių, pranašumų ir trūkumų teisinis nusakymas

1.1. Būdingosios teisinės aplinkos žymės

Saugi ir sveika darbo aplinka galima esant tinkamai *teisinei aplinkai*. Tačiau teisinė aplinka paprastai yra sudėtinga dėl kelių priežasčių. Pirma, nuolat keičiami įstatymai,

3 Antinomija [gr. *antinomia* — įstatymo prieštaravimas], prieštaravimas tarp dviejų logiškai pagrįstų teiginių. Žodynas.lt [interaktyvus]. [žiūrėta 2010-11-14]. <<http://www.zodynas.lt/tarptautiniu-zodziu/A/antinomija>>.

4 Grigas, R. *Socialinių įtampų Lietuvoje laukai: (kritinė sociologinė XX a. pabaigos panorama)*. Vilnius: VPU I-kla, 1998, p. 185.

5 Vaišvila, A. Teisinio mąstymo antinomijos. *Socialinių mokslų studijos*. 2009, 3(3).

kuriais bandoma, kartais kontroversiškai, įtvirtinti mokytojų socialines ir su jomis susijusias kitas teises. Antra, objektinių teisių gyvavimas savaime netampa gera teisine praktika. Kartais greitai, kaip mostelėjus burtų lazdele, švietimo strategai nusprendžia, kad egzistavę praktiniai darbo metodai nepriimtini, ir tenka prisitaikyti prie naujų. Todėl visuomet kyla abejonų, ar naujai rengiamoje strategijoje atsižvelgiama į galiojančias teisės normas bei galimus jų pokyčius. Tik tam tikrais atvejais mokyklų vadovai, mokyklų bendruomenės gali paveikti sprendimų įstatymų leidyboje priėmimą, atkreipdamos politikų dėmesį į švietimo srityje susidariusią padėtį. Mokytojas, kaip verslinininkas, turi žinoti, kaip jis veiks, jeigu bus priimtas vienas ar kitas įstatymas, kokios įtakos tas įstatymas turės mokymo paslaugų teikimui, jo savijautai vykstant permanentinėms reformoms. Kitu atveju, jau objektinės teisės erdvėje, gali būti sudaroma nepalanki aplinka, suponuojanti mokytojo teisių į saugią ir sveiką darbo aplinką pažeidimus.

Galiojantys ir naujai kuriami teisiniai dokumentai švietimo srityje dažniausiai reglamentuoja mokytojų pareigas rengiant mokinius, tai pat nustato mokytojų kvalifikacijos standartus, rečiau, ir net dažniau netiesiogiai, skiriama dėmesio saugiai ir sveikai mokytojo darbo aplinkai. Taigi pasigendama specialių teisės normų, skirtų mokytojams, kas yra dažna kitų profesijų specialistams.

Mokytojo teisę į saugią ir sveiką darbo aplinką reglamentuoja tiek nacionaliniai, tiek tarptautiniai teisės dokumentai. Strateginę vaidmenį atlieka tarptautiniai teisės aktai ir Lietuvos Respublikos Konstitucija.

Pirmiausia galima nurodyti Europos socialinę chartiją⁶ (toliau Chartija), kurioje pakankamai daug dėmesio skiriama darbuotojų saugios ir sveikos darbo aplinkos kūrimui bei išsaugojimui. Chartijos pirmoje dalyje teigiama: „visi darbuotojai turi teisę į tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, į teisingą atlyginimą, garantuojantį normalų jų pačių ir jų šeimų gyvenimo lygį, į orumą darbe“. Šalys taip pat įsipareigoja pašalinti riziką esant pavojingoms arba kenksmingoms sveikatai darbo sąlygoms, o ten, kur tokios rizikos neįmanoma pašalinti arba reikiama sumažinti, *sutrumpinti tokių sričių darbuotojų darbo dieną arba suteikti jiems papildomas mokamas atostogas* (2 str.). Be to, šalys, siekdamos užtikrinti veiksmingą teisės į sveikas ir saugias darbo sąlygas įgyvendinimą, konsultuodamosi su darbdavių ir darbuotojų organizacijomis, įsipareigoja rengti, įgyvendinti ir nuolat *tobulinti nuoseklią valstybės politiką darbo saugos, profesinės sveikatos ir darbo aplinkos srityje*. Pagrindinis šios politikos tikslas yra gerinti darbo saugą, sveikatos sąlygas ir užkirsti kelią nelaimingiems atsitikimams bei traumoms darbo metu, susijusioms su darbu arba tapusioms darbo padariniu. *Skatinti visiems darbuotojams prieinamų profesinės sveikatos tarnybų, kurių svarbiausios funkcijos būtų prevencija ir konsultavimas, laipsnišką plėtojimą* (3 str.).

Taip pat pabrėžiama *teisė į orumą darbe, skatinant jautrumą ir informuotumą, padedančius užkirsti kelią nuolatiniams smerktniniams ar aiškiai neigiamiems ir įžeidžiamiesiems veiksams, nukreiptiems prieš pavienius darbuotojus darbe ar kitaip susijusiems*

6 Europos socialinė chartija (pataisyta). *Valstybės žinios*. 2001, Nr. 49-1699.

su darbu, ir imantis visų reikiamų priemonių, kad darbuotojai būtų apsaugoti nuo tokio elgesio (26 str.)⁷.

Kitas nagrinėtinas tarptautinės teisės aktas – Tarptautinis socialinių, ekonominių ir kultūrinių teisių paktas, kurio 3 dalyje pabrėžiama žmogaus teisė į teisingas ir palankias darbo sąlygas, tai yra *teisingas darbo užmokestis, deramas pragyvenimas, vienodos kvalifikacijos galimybės, sąlygos, atitinkančios saugos ir higienos reikalavimus*⁸.

Nagrinėjamu klausimu svarbi ir Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. Joje, be kita ko, nurodoma, kad „*kiekvienas žmogus turi teisę į darbą, į laisvą darbo pasirinkimą, į teisingas ir tinkamas darbo sąlygas ir į apsaugą nuo nedarbo*; visi žmonės, be jokios diskriminacijos, *turi teisę į lygų apmokėjimą už lygiavertį darbą*; kiekvienas darbo žmogus turi teisę į teisingą ir patenkinamą atlyginimą, garantuojantį žmogaus orumo vertą egzistavimą jam pačiam ir jo šeimai, ir papildomą, kai reikia, visomis kitomis socialinės apsaugos lėšomis“ (23 str.); pabrėžiama, kad „*kiekvienas žmogus turi teisę į poilsį ir laisvalaikį, ir ypač teisę į pagrįstą darbo laiko apribojimą ir periodines apmokamas atostogas*“ (24 str.); „*kiekvienas žmogus turi teisę į pakankamą gyvenimo lygį, kuris garantuotų jo ir jo šeimos sveikatą ir gerovę, ir ypač į maistą, drabužius, būstą, medicininę priežiūrą ir būtiną socialinį aptarnavimą* <...>“ (25 str.)⁹.

Lietuva, ratifikuodama minėtus tarptautinės teisės aktus, išipareigojo jų nuostatas perkelti į nacionalinę teisę, juolab, kad tam neprieštarauja Lietuvos Respublikos Konstitucija. Jos 48 straipsnio 1 dalis teigia, kad „*Kiekvienas žmogus gali laisvai pasirinkti darbą bei verslą ir turi teisę turėti tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, gauti teisingą apmokėjimą už darbą ir socialinę apsaugą nedarbo atveju.*“

Lietuvos Respublikos darbuotojų saugos ir sveikatos įstatyme įtvirtinta blanketinė nuoroda, kad *kiekvienam darbuotojui privalo būti sudarytos saugios ir sveikos darbo sąlygos*, neatsižvelgiant į įmonės veiklos rūšį, darbo sutarties rūšį, darbuotojų skaičių, įmonės rentabilumą, darbo vietą, darbo aplinką, darbo pobūdį, darbo dienos ar darbo pamainos trukmę, darbuotojo pilietybę, rasę, tautybę, lytį, seksualinę orientaciją, amžių, socialinę kilmę, politinius ar religinius įsitikinimus (3 str.).

Daugelis Lietuvos teisės norminių aktų konkretizuoja anksčiau minėtų tarptautinių teisės dokumentų, Lietuvos Respublikos Konstitucijos bei Darbuotojų saugos ir sveikatos įstatymo blanketines nuostatas.

Kokius mokytojo profesijos ypatumus, saugios ir sveikos darbo aplinkos požiūriu, reguliuoja įstatymai? Manytina, kad mokytojo profesijos ypatumai turi sietis su socialinėmis garantijomis.

Mokytojų socialinės garantijos apibrėžtinios kaip visuma teisinių ir administracinių priemonių ir įrankių, padedančių motyvuojančiai pritraukti tam tikros kvalifikacijos asmenis nuolat dirbti mokytojais švietimo sistemoje. Socialinės garantijos nustato mokytojų, kaip socialinės grupės, savitas teises ir pareigas, susijusias su tomis teisėmis, bei priemones ir įrankius, kuriais valstybė užtikrina mokytojų pareigų

7 Europos socialinė chartija. *Valstybės žinios*. 2001, Nr. 49-1704.

8 Tarptautinis socialinių, ekonominių ir kultūrinių teisių paktas. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 77-3290.

9 Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 68-2497.

įvykdymą. Valstybė per socialinių garantijų stiprinimą (kartais daro atvirkščiai) švietimo sistemoje gali skatinti pasirinkti mokytojo profesiją ir siekti, kad mokytojais dirbtų geriausieji šios profesijos asmenys. Galima skirti tokias pagrindines garantijų rūšis:

- 1) įsidarbinimo, darbo vietos apsaugos;
- 2) darbo ir poilsio laiko;
- 3) sveikatos apsaugos;
- 4) saugaus darbo;
- 5) atlygio už darbą;
- 6) pensinio aprūpinimo.

Mokytojų atostogos. Darbo kodekso 167 straipsnis nustato pailgintas iki 58 kalendorinių dienų trukmės kasmetines atostogas tiems darbuotojams, kurių darbas susijęs su *didesne nervine, emocine, protine įtampa bei profesine rizika, taip pat kurių darbo sąlygos yra specifinės*. Vyriausybė¹⁰ patvirtino darbuotojų, tarp jų ir mokytojų, turinčių teisę į 56 kalendorinių dienų pailgintas atostogas, kategorijų sąrašą. Švietimo ir mokslo ministras patvirtino konkrečių pareigybių, kurios laikomos pedagoginiu darbu, sąrašą¹¹. Taip pat mokytojams gali būti suteiktos kūrybinės atostogos disertacijai užbaigti, vadovėliams rašyti ir kitais įstatymų nustatytais atvejais (182 str.)¹².

Savitarpio pagarbos, psichologiškai, dvasiškai ir fiziškai saugios aplinkos bei atitinkantys higienos normas reikalavimai. Tinkamai aprūpinta darbo vieta. Šias saugios ir sveikos darbo aplinkos mokytojų teises siekia užtikrinti Švietimo įstatymo 49 straipsnio normos¹³. Šie Darbo kodekso, Švietimo įstatymo ir kt. teisės norminių aktų siekiai taip pat antrinami Mokytojo pavyzdiniame pareigybės aprašyme¹⁴. Beje, šiuo atveju galime abejoti, kodėl įvairaus hierarchinio lygio teisės aktai – nuo tarptautinių norminių teisės aktų iki įstatymų įgyvendinamųjų šalies norminių aktų – kartoją tuos pačius bendrus siekius, bet nenustato konkretaus teisinio reguliavimo.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 5-ajame straipsnyje įtvirtinta nuostata, kad valdžios įstaigos tarnauja žmonėms. Deja, įgyvendinant idėją, kad „Žmogus – tikslas, o ne priemonė“, vertybių konkurencijos ir jų atrankos sunkumų kyla tiek teisės praktikai (daugiausia teisinių gebėjimų srityje), tiek teorijai (formuluojant naujų įstatymų koncepcijas ir ypač ieškant adekvataus teisinei valstybei teisinio reguliavimo įgyvendinimo mechanizmo). Pagrindinė problema yra tai, kad vertybių prioritetai, žmonių socializacijos požiūriu, ne iš karto pritaikomi esamai socialinei ekonominei aplinkai.

10 Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2003 m. liepos 18 d. nutarimas Nr. 941 „Dėl kai kurių kategorijų darbuotojų, turinčių teisę į kasmetines pailgintas atostogas, sąrašo ir šių atostogų trukmės patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 73-3375.

11 Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2003 m. spalio 9 d. įsakymas Nr. ĮSAK-1407 „Dėl pareigybių, kurias atliekant darbas yra laikomas pedagoginiu, sąrašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 97-4367.

12 Lietuvos Respublikos darbo kodeksas. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 64-2569.

13 Lietuvos Respublikos švietimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 63-2853.

14 Mokytojo pavyzdinis pareigybės aprašymas [interaktyvus]. 2010 [žiūrėta 2010-09-30]. <http://www.smm.lt/docs/d_panele/Mokytojo_aprasas_04-28.pdf>.

Žmogaus teisės apskritai ir nagrinėjamos straipsnyje mokytojo teisės yra vertybinis orientyras, leidžiantis „žmogiškuoju matmeniu“¹⁵ pamatuoti ne tik valstybę, bet ir teisinę sistemą, teisinę kultūrą, pilietinę bendruomenę, nes būtent pagarba žmogaus teisėms, atitinkami jų gynybos mechanizmai ir jų užtikrinimas išreiškia visuomenės pažangą. Žmogiškojo matmens terminas Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos kontekste yra vartojamas principams, standartams ir visai organizacijos veiklai, susijusiai su žmogaus teisių apsauga, humanitariniais klausimais, tautinėmis mažumomis, demokratijos ir teisės viršenybės užtikrinimu, apibūdinti. Todėl mokytojo socialinių teisių padėtį Lietuvoje tikslinga vertinti žmogiškojo matmens požiūriu.

Mokytojų darbo apmokėjimas. Švietimo ir mokslo ministro įsakymu „Dėl švietimo įstaigų darbuotojų ir kitų įstaigų pedagoginių darbuotojų darbo apmokėjimo tvarkos aprašo patvirtinimo“ nustatomas mokytojų darbo apmokėjimas atsižvelgiant į turimą pedagoginio darbo stažą, kvalifikacinę kategoriją ir pan.¹⁶ Tačiau valdžios nenutrūkstamos reformos mokytojų darbo apmokėjimo srityje didina pedagogų socialinių teisių pažeidinėjimo riziką. Eksperimentinis mokytojų socialinių teisių reguliavimas atspindi ir Švietimo ir mokslo ministro 2009 m. rugpjūčio 21 d. įsakyme Nr. ISAK-1737 „Dėl Eksperimentinio mokytojų darbo apmokėjimo tvarkos aprašo patvirtinimo“¹⁷.

Nuolatinis eksperimentavimas su mokytojų socialinėmis teisėmis vertintinas profesinės rizikos (nesėkmės tikimybės) požiūriu. Socialinės apsaugos ir darbo ministro ir Sveikatos apsaugos ministro įsakymu 2003 m. spalio 16 d. Nr. A1-159/V-612 patvirtinti Profesinės rizikos vertinimo nuostatai¹⁸. Pagal juos „*esamo ar galimo rizikos veiksmų poveikio vertinimo procesas, kurio metu identifikuojama esama ar galima rizika, atliekami rizikos tyrimai, nustatoma rizika ir priimamas sprendimas, ar rizika yra priimtina, ar nepriimtina*“¹⁹. Manytina, kad pagrindiniai mokytojų rizikos veiksniai yra *psichosocialiniai*¹⁹. Jie kyla dėl darbo sąlygų, pedagoginės veiklos reikalavimų ir darbo organizavimo, jo turinio, mokytojų ir mokinių, jų tėvų ar globėjų tarpusavio ar mokytojų darbdavio (savivaldybių, Švietimo ministerijos) ir mokytojo tarpusavio santykių, kurie pedagogui sukelia psichinį stresą.

Užsienio ir Lietuvos mokslininkai analizuoja įvairius darbo organizavimo, tinkamų darbo sąlygų kūrimo aspektus. Lietuvos švietimo sistemos kaita ir naujovės, kurias skatina politiniai, socialiniai, demografiniai, ekonominiai, organizaciniai pokyčiai,

15 Lietuvos Respublikos Seimas 2010 m. birželio 4 d. priimtoje rezoliucijoje „Dėl Lietuvos pirmininkavimo Europos Saugumo ir bendradarbiavimo organizacijai 2011 metais“ patvirtino ištikimybę politiniams principams, suformuluotiems Helsinkio konferencijos baigiamajame akte, Paryžiaus chartijoje naujai Europai ir Kopenhagos dokumente dėl žmogiškojo matmens stiprinimo ir įsipareigojimų įgyvendinimo (*Valstybės žinios*. 2010, Nr. 68-3388). Lietuvos pirmininkavimo ESBO 2011 metais svetainėje nurodyta, kad ambasadoriumi ESBO žmogiškajai dimensijai yra A. Eidintas.

16 Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2009 m. rugpjūčio 21 d. įsakymas Nr. ISAK-1736 „Dėl švietimo įstaigų darbuotojų ir kitų įstaigų pedagoginių darbuotojų darbo apmokėjimo tvarkos aprašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2008, Nr. 101-4229.

17 Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2009 m. rugpjūčio 21 d. įsakymas Nr. ISAK-1737 „Dėl Eksperimentinio mokytojų darbo apmokėjimo tvarkos aprašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 101-4230.

18 Lietuvos Respublikos darbuotojų saugos ir sveikatos įstatymas. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 70-3170.

19 *Ibid.*

informacinių technologijų plėtra, globalizacija, keičia mokytojo vaidmenų pasiskirstymą, reikalavimus jo kompetencijai, motyvaciją, socialinę gerovę ir sveikatą. Pedagogų makroaplinka apima ekonominius, kultūrinius, politinius-teisinius ir kitus socialinius veiksnius. Išryškėja, kad per paskutinį dešimtmetį vykstančios reformos į švietimo sistemą įneša daugiau nerimo, įtampos nei gerovės. Darbas žmogaus gyvenime tapo itin svarbus ir reikšmingas, atliekama vis daugiau streso darbe tyrimų. Pabrėžiama darbinio gyvenimo kokybė kaip neatsiejama gyvenimo kokybės dalis²⁰. Daugelio mokslininkų dėmesio centre per pastaruosius metus atsidūrė mokytojų darbo teisiniai, psichologiniai, vadybiniai, edukaciniai aspektai. Nuolatinis mokytojo darbo veiklos palydovu tampa profesinis stresas. Jį analizuoja įvairių sričių mokslininkai²¹. Lietuvoje streso samprata analizuojama vadybos, psichologijos, biomedicinos, edukologijos mokslų srityse²², atliekami valstybės tarnautojų atlyginimų²³, švietimo reformų poveikio mokyklai ir mokytojui²⁴,

- 20 Bandzienė, A. *Kompleksinis streso darbe valdymas*. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai (vadyba ir administravimas). Kaunas: Vadybos ir ekonomikos universitetas, 2009; Datta, T. Quality of Worklife: A Human Values Approach. *Journal of Human Values*. 1999, 5(2): 136–145; Schabracq, M. J.; Cooper, C. L. The changing nature of work and stress. *Journal of Managerial Psychology*. 2000, 15(3): 227–241.
- 21 McCormick, S. The externalised nature of teacher's occupational stress and its association with job satisfaction. *Work & Stress*. 1992, 6(1): 33–44; Soyibo, K. Occupational stress factors and coping strategies among Jamaican high school science teachers. *Research in Science & Technological Education*. 1994, 12(2): 187–192; Ross, R. R.; Altmaier, E. M. *Intervention in occupational stress*. London: Sage Publications, 1994; Travers, Ch. J.; Cooper, C. L. *Teachers under pressure: stress in the teaching profession*. London and New York, 1996; Wisniewski, L.; Gargiulo, R. M. Occupational stress and burnout among special educators: a review of the literature. *Journal of Special Education*. 1997, 31(3): 325–346; Okorie, A. N. Signals, sources and management of stress among educators and school administrators in Nigeria. *International Journal of Educational Management*. 1997, 2(1): 1–8; Kyriacou, Ch. Teacher stress: directions for future research. *Educational Review*. 2001, 53(1): 27–35; Salo, K. *Teacher Stress as a Longitudinal Process*. Doctoral dissertation. University of Jyväskylä. Finland: University of Jyväskylä, 2002; Shan, S.; Austin, V.; Muncer, S. Teacher stress and coping strategies used to reduced stress. *Occupational Therapy International*. 2005, 12(2): 63–80; Pearson, L. C.; Moomaw, W. The Relationship between Teacher Autonomy and Stress, Work Satisfaction, Empowerment, and Professionalism. *Educational Research Quarterly*. 2005, 29: 38–54; Ravichandran, R.; Rajendran, R. Perceived Sources of Stress among the Teachers. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*. 2007, 33(1): 133–136; Milner, K.; Khoza, H. A comparison of teacher stress and school climate across schools with different matric success rates. *South African Journal of Education*. 2008, 28(2): 155–174.
- 22 Pajarskienė, B. *Širdies ir kraujagyslių sistemos funkcinė būklė priklausomai nuo psichosocialinių darbo stresorių*. Daktaro disertacija. Biomedicinos mokslai (biologija). Kaunas: Lietuvos kūno kultūros akademija, 1999; Grakauskas, Ž.; Valickas, A. *Studentų karjeros valdymo kompetencijų ugdymo vadovas konsultantui*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007; Bandzienė, A., *supra* note 20; Bubelienė, D. *Mokytojų profesinis stresas ir jo redukavimo prielaidos švietimo vadybos bei edukacinėmis priemonėmis*. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai (edukologija). Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2010; Merkys, G.; Bubelienė, D. Profesinis stresas pedagogų akimis: grupinių interviu rezultatai. *Mokslas ir edukaciniai procesai*. 2009, 2(9): 115–134.
- 23 Gerikienė, V.; Blažienė, I. Valstybinio sektoriaus darbuotojų darbo apmokėjimo reguliavimo problemos Lietuvoje. *Jurisprudencija*. 2009, 4(118): 299–320.
- 24 Želvys, R. Lietuvos pedagoginės bendruomenės narių požiūrio į švietimo reformą raida. *Acta Paedagogica Vilnensia*. 2001, 8: 10–15; Želvys, R.; Žilinskaitė, R. Lietuvos aukštojo mokslo reforma: laimėjimai ir problemos. *Acta Paedagogica Vilnensia*. 2004, 12: 8–18.

valstybės tarnautojų mokymo poreikių²⁵, mokytojo poreikių kaitos ir karjeros ypatumų optimizuojant mokyklų tinklą tyrimai²⁶, taip pat atliekama darbų saugos ir sveikatos analizė teisiniu aspektu²⁷.

Jei mokytojo profesiją vertinsime darbuotojo teisių požiūriu (teisė į sveiką ir saugią darbo aplinką), mokytojo padėtis atrodo gana neįprastai. Lietuvoje nežinoma mokytojų žūties darbe, smarkių susižalojimų, mokytojui atliekant darbo funkciją, precedentų. Mokytojo sveikata, jo teisė į saugią ir sveiką darbo aplinką dažniausiai yra pažeidžiama dėl to, kad ilgą laiką (dešimtmečiais) pedagogą veikia savitas, būdingas tik mokytojams stresorių derinys, sukeliantis organizmo įtampos būseną. Minėtų mokytojo teisių pažeidimas dažniausiai nėra momentinis ir visiems matomas aktas (kaip tai būtų, pvz., šachtos užgriuvimo atveju). Mokytojo kaip darbuotojo teisių pažeidimas neretai įgauna užslėptą laiko požiūriu nuo dirginimo pradžios iki atsako pradžios, lėtinį pavidalą, kai tam tikras neigiamų veiksmų ir stresorių derinys veikia dešimtmečiais pagal principą „lašas po lašo – akmenį pratašo“. Vis dėlto gerai bent jau tai, kad nepaisant minėto sąlyginai nematomo, išoriškai nepasireiškiančio streso padarinių, viešojo nuomonė pripažįsta, jog mokytojo darbas yra išskirtinai sunkus, alinantis ir atsakingas. Paprastai viešojo nuomonė, politikai yra linkę pripažinti, kad mokytojo darbas turi būti tinkamai atlygintas, o visuomenė nelinkusi prieštarauti dėl atlyginimų didinimo būtent mokytojams. Problema ta, kad tokie gražūs lūkesčiai neretai dešimtmečiais gyvuoja tik pažadų pavidalu. Juk mokytojo profesija masinė, vadinasi, net ir nedaug padidinus atlyginimus iš karto gerokai aptirpsta biudžetas, o šito paniškai prisibijo kiekviena valdžia. Neatsitiktinai daugelyje šalių tarsi paguodos prizas egzistuoja lengvatų ir kitokių socialinių garantijų mokytojams sistema: ankstesnis išėjimas į pensiją, mokesčių lengvatos įsigyjant knygas, tęsiant formalųjį mokymąsi, lengvatinis draudimas, kūrybinės atostogos ir kt. Pažymėtina, kad netgi sovietmečiu mokytojai, ypač kaimo, naudojosi daugeliu lengvatų²⁸, numatytų būtent šiai profesijai.

Galima skirti šiuos profesinės veiklos, kai nuolat gali būti pežeidinėjamos mokytojų teisės į sveiką ir saugią darbo aplinką, aspektus:

1. Skurdžios, netinkamai įrengtos mokyklos patalpos, kuriose mokytojui ir vaikams šalta (arba tvanku ir karšta, nėra apsaugos nuo saulės); darbo aplinkos higienos pažeidimai: pasenusios mirksinčios lempos, lakuoti paviršiai, atspindintys šviesą, lauko tualetai²⁹ etc.

25 Merkys, G. *Valstybės tarnautojų mokymo poreikių tyrimas*. Valstybės tarnybos departamentas. (Nepublikuota tyrimo ataskaita). Kaunas, 2008.

26 Merkys, G.; Balčiūnas, S. *Mokytojų poreikio kaita ir karjeros ypatumai optimizuojant mokyklų tinklą*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2004.

27 Tartilaitė, A. Konstitucinės nuostatos darbų saugos ir sveikatos srityje. *Jurisprudencija*. 2008, 8(110): 95–100.

28 Kaimo mokytojas gaudavo piniginę kompensaciją buto nuomai, nurodytu adresu būdavo atgabenamas kietas kuras (malkos), o bendrame kolūkio lauke buvo galima gauti iki 50 arų sklypą daržui.

29 Šalto klimato krašte lauko tualetai yra rizikos veiksnys išsaugant reprodukcinę sveikatą. Neseniai dėl Lietuvos valdžios ketinimų statyti šefuojamame Afganistano regione mokyklas, šalies žiniasklaida pavišino Lietuvos mokyklų, kuriose tėra tik lauko tualetai, skaičių, buvo rodoma filmuota medžiaga ir visa tai sukėlė visuomenės pasipiktinimą.

2. Nenormuotas mokytojų darbo krūvis (arba formaliai krūvis normuotas, bet dėl menkų atlyginimų mokytojai patys liguistai ir pražūtingai siekia didesnio krūvio).

3. Nepakankamas ir neteisingas atlygis už mokytojo darbą.

4. Ydingas mokyklos socialinis ir psichologinis klimatas, pašliję administracijos ir mokytojų, mokytojų ir mokinių santykiai.

5. Pakrikęs mokyklos ir šeimos bendradarbiavimas. Būdingi du kraštutinumai: arba tėvai nusišalina nuo vaiko ugdymo, ir mokytojas lieka vienas be sąjungininkų ir partnerių, arba pasireiškia nepamatuotas dalies konfliktiškų ir agresyvių tėvų smulkmeniškasis kišimasis į mokytojo ir klasės veiklą.

6. Pedagogų baimė prarasti darbo vietą dėl menkėjančių mokyklinio amžiaus vaikų demografinių išteklių, mokyklų reorganizavimo ir / arba uždarymo.

2. Mokytojų, kaip darbuotojų, subjektinių teisių įgyvendinimo stebėsenos tyrimai

Išdėstyti samprotavimai ir argumentai rodo, kad mokytojų, kaip darbuotojų, subjektinių teisių įgyvendinimo stebėsenos tyrimai yra reikšmingi tiek mokslo, tiek socialinės ir švietimo praktikos požiūriu. Vis dėlto apibendrintų mokslinių duomenų apie darbuotojų (ypač mokytojų) darbo sąlygas, apie socialinių teisių faktinį užtikrinimą, jų stebėseną ir vertinimą vis dar trūksta tiek šalyje, tiek ir užsienyje. Straipsnio empirinio tyrimo dalyje vertinamas prieštaravimas tarp: a) klausimo nepakankamo ištirimo ir b) jo reikšmės mokslui bei praktikai kaip tik ir suponuoją straipsnyje pristatomos empirinės studijos mokslinį problemiškumą. Empirinio tyrimo objektas – mokytojų subjektinės teisės į sveiką ir saugią darbo aplinką, į teisingą atlygį už darbą.

Empirinio tyrimo metodika. Straipsnyje panaudota dalis mokslinės informacijos, gautos vykdant Lietuvos mokytojų profesinio streso tyrimų projektą³⁰. Bemaž visų šalies regionų bendrojo lavinimo mokyklose buvo išplatintas standartizuotas klausimynas. Jis pasižymėjo gausia diagnostinių konstrukto ir pirminių indikatorių struktūra bei aukštu faktorinės validacijos būdu suformuotų skalių psichometrinio tinkamumo bei patikimumu³¹ (žr. 1 lentelę). Nemaža apklausos tyrimo imtis, siekianti bemaž 1 tūkst. mokytojų (N=961), lėmė, jog apklausos paklaida, apskaičiuota maksimalios sklaidos metodu, siekė 3 proc.

Minėtas klausimynas *apriori* buvo kuriamas kaip mokytojų darbinio streso vertinimo instrumentas. Daug pirminių indikatorių yra orientuoti į *fakto tiesų apie darbo sąlygas atskleidimą, savijautos darbe, dvasinės būsenos ir sveikatos įsivertinimą*. Iš kompleksinio klausimyno straipsnyje atspindėti ir nagrinėjami tik tie diagnostiniai blokai, kurie reikšmingi mokytojo teisei į sveiką ir saugią darbo aplinką vertinti.

30 Bubelienė, D., *supra* note 11; Bubelienė, D.; Merkys, G., *supra* note 11.

31 Bubelienė, D., *supra* note 11.

1 lentelė. Klausimyno diagnostiniai konstruktai³² ir jų pagrindu sudarytos skalės

Konstrukto pavadinimas	Pirminių indikatorių skaičius	Cronbach	Spearman Brown	Vidutinis pritarimo procentas	Teiginių pavyzdžiai
1	2	3	4	5	6
Darbo krūvis	16	0,92	0,78	74,1	• Kai mokytojui tenka tiek darbų vienu metu, tiesiog nebelieka jėgų skirti pakankamai dėmesio mokiniui ir pamokai; • Atidirbęs nemažą krūvį mokykloje, dažnas mokytojas dirba papildomai ir moko privačiai
Diskomfortas dėl nepretekliaus	10	0,88	0,83	51,8	• Žemina ir žeidžia tai, kad dėl lėšų stygiaus vis dažniau tenka atsisakyti gana svarbių dalykų: sveiko maisto, norimo drabužio, geros knygos, koncerto ir pan.; • Mano tokia šeimininė situacija, kad algos pragyvenimui neužtenka; • Nuolat kaupiasi skolos ir dėl to jaučiu įtampą
Socialinis klimatas, darbo aplinka ir materialinis aprūpinimas	11	0,86	0,79	44,0	• Kabinetas gausiai aprūpintas elektroninėmis mokymosi priemonėmis; • Mokytojo darbo vieta aprūpinta modernia kompiuterine įranga
Tėvų pagalbos ir paramos mokytojui nebuvimas	11	0,85	0,83	42,1	• Jei reikia kokios pagalbos, tai tėvus sunkiai prisikviesi, visi kratosi, atsisiekinėja; • Dalis tėvų nusiteikę agresyviai, nuolat apipila mokytojus priekaištais, įžeidinėjimais
Mokyklinė pertrauka	13	0,88	0,83	40,6	• Pertrauka tokia trumpa, visokių reikalų daug, todėl net higieninėms procedūroms atlikti stinga laiko; • Pertraukų metu moksleiviai koridoriuose tiek triukšmauja, kad neįmanoma pailsėti
Nerimas prarasti darbo vietą	4	0,81	–	37,1	• Dažnokai nerimauju, kad galiu prarasti savo darbą mokykloje; • Bijau, kad mokyklos reorganizavimas bus administracijai pretekstas mane atleisti; • Bijau, kad dėl mokyklinio amžiaus vaikų stygiaus man nesusidarys visas darbo krūvis

32 Šiame straipsnyje pažinimo ir vertinimo matmenys (elementai).

Konstrukto pavadinimas	Pirminių indikatorių skaičius	Cronbach	Spearman Brown	Vidutinis pritarimo procentas	Teiginių pavyzdžiai
1	2	3	4	5	6
Mokytojo savijauta darbe	46	0,97	0,94	27,6	• Išgyvenu nerimo priepuolius ir manau, kad to priežastis yra pervargimas mokykloje; • Mano profesinė ateitis man nebeatrodo saugi ir užtikrinta; • Posėdžio metu, per pamokas jaučiu, kad mintys kažkur nuklystu, „atsijungiu“, negirdžiu, kas kalbama
Sveikatos įsivertinimas	14	0,92	0,86	22,5	• Kenčiu nuo įvairių sveikatos sutrikimų, kurie trukdo atsiduoti profesijai visu pajėgumu; • Nuolatos jaučiu nerimą dėl savo sveikatos būklės; • Mano sveikatos būklė jau riboja mano darbingumą ir karjeros galimybes
Mikroaplinka, komfortišku- mas	11	0,84	0,78	21,1	• Klasėje nuolat tvyro karštis arba šaltis; • Klasėje trūksta natūralios šviesos; • Klasė yra per ankšta tokiam moksleivių skaičiui; • Biblioteka gerai įrengta, gausu leidinių ir modernios kompiuterinės įrangos
Mokytojo ir mokinių tarpusavio santykiai, darbas pamo- koje	13	0,90	0,88	20,5	• Dažnai mokiny kelia prieš mokytoją balsą; • Moksleiviai dažnai paleidžia seriją keiksmažodžių ar piktų žodžių, skirtų mokytojams; • Dažnai būna, kreipiesi į mokinį, o jis nekreipiadėmesio, ignoruoja tave;
Administraci- jos pagalba ir vadovavimo stilius	18	0,94	0,93	1,6	• Vienus mokytojus direktorius proteguoja, jiems atleidžiama viskas, kitus persekioja dėl smulkmenų; • Mokytojams kyla daug neaiškumų, kokia yra mokyklos strategija, ko mes kaip organizacija siekiame ir kur einame; • Premijų ar pagyrimų skyrimas jų nevertiems mokytojams dažnai sukelia neteisybės jausmą ar netgi kiršina darbuotojus;
Klinikinių simptomų ir indikacijų raiška	32	0,89	0,86	25,0	• Slopinimas, mieguistumas, apatija; • Galvos svaigimas; • Dingsta noras valgyti, nėra apetito; • Nukritęs kraujospūdis.

Tyrimo rezultatai. Lentelėje pateiktos ne tik apklausos skalių matavimo vienetų kokybės charakteristikos, bet apibendrinta forma pateikti ir apklausos rezultatai. Įvairūs

mokytojo profesinės veiklos kontekstai, kaip padidėjusio streso ir darbuotojo teisių pažeidimo šaltiniai, pateikti pagal reitingo dėsnį. Reitingą pradeda mokytojo veiklos kontekstas, pasižymintis santykinai didžiausia tikimybe, kad bus sukeltas stiprus profesinis stresas ir galbūt bus pažeistos darbuotojo teisės. Klausimynas, kaip testas, sudarytas taip, kad aukštesnis pritarimo vertinamiems diagnostiniams indikatoriums procentas atspindėtų padidėjusį stresą (ir atitinkamai padidėjusią tikimybę, jog galbūt pažeidžiamos darbuotojo teisės).

Labai aukšti pritarimo diagnostiniams teiginiams procentai atsispindi „Mokytojo darbo krūvio“ skalėje. Šios skalės teiginiams, rodantiems padidintą ir nenormalų mokytojo krūvį, vidutiniškai pritaria trys ketvirtadaliai respondentų (74,1 %). Darbo krūvis iš pirmo žvilgsnio yra toks dalykas, kuris lyg ir priklauso nuo darbuotojo valios, nuo susitarimo organizacijos viduje. Vis dėlto pedagogo darbo krūvio apimtis ir normavimas išplaukia iš tam tikrų socialinių standartų, tradicinio supratimo, ką ir už kiek turi padaryti mokytojas. Subjektyvus mokytojo noras turėti didesnę pedagoginę krūvį dažnai išauga iš siekio užsitikrinti reikalingą atlygį, nežeminantį prigimtinio žmogaus orumo. Labai aukštą pritarimo procentą, siekiantį apie 90 proc., surenka šie nagrinėjamo klausimo požiūriu labai iškalbingi teiginiai: „*Didelis mokytojo darbo krūvis sukelia stresą, alina sveikatą*“ (91 %); „*Mokytojo darbas sunkus, darbo apimtis didelė, ilgainiui tai neigiamai atsiliepia mokytojo gyvenimo kokybei, dvasingumui*“ (88,2 %); „*Padidintas mokytojo darbo krūvis trukdo harmoningai derinti profesinius ir šeimyninius vaidmenis*“ (88,5 %). Žinoma, šie rezultatai būtų dar iškalbingesni, jei juos galėtume palyginti su analogiškais duomenimis, gautais apklausus kitų profesijų atstovus, pavyzdžiui, gydytojus ir slaugytojus, valstybės tarnautojus, samdomus vadybininkus ir pan. Pažymėtina, kad gana aukštą pritarimo procentą pasiekia ir kiti padidinto mokytojų pedagoginio krūvio aspektai: biurokratija ir popierizmas, vis menkėjančios galimybės susitelkti į pedagoginę kūrybą ir ugdytinius.

Vidutinės pozicijos komentuojamame reitinge užima tokie fenomenai kaip mokyklinė pertrauka ir mokytojo darbo vietos įrengimas. Vidutinis pritarimas neigiamiems minėtų skalių požymiams siekia 40,6 proc. („Mokyklinė pertrauka“) ir 44 proc. („Mokytojo darbo aplinka, darbinės veiklos materialinis aprūpinimas“). Pažymėtina, kad pertrauka mokytojams tampa stresiniu veiksniu ne todėl, kad pedagogai nesuvaldo mokinių per pertrauką. Problema yra pertraukų trumpumas (neįmanoma pailsėti, atsipalaiduoti, susitvarkyti higieninius reikalus) ir būtinybė įtemptai per pertrauką kontaktuoti su administracija, savo auklėtiniais ir kolegomis. Pailginti pertraukų dažnai negalima dėl to, kad dalis mokinių yra vežiojami, taigi yra priklausomi nuo transporto tvarkaraščio.

Skalės „*Mokyklos jaukumo stoka*“ neigiamiems diagnostiniams teiginiams vidutiniškai pritaria tik 17,6 proc. mokytojų. Bendrame neigiamame mokytojų apklausos rezultatų fone dėl šitokio rezultato galima tik pasidžiaugti. Matyt, tokios švietimo iniciatyvos, kaip mokyklų tobulinimo programa, mokyklų tinklo optimizavimas, kurios buvo vykdytos šalies mastu, jau subrandino savo vaisius. Mokyklų tinklas tam ir buvo optimizuojamas, kad nefinansuotume dėl demografinių išteklių stokos akivaizdžiai nykstančių ir neperspektyvių mokyklų. Šalyje nemenkas dėmesys buvo skiriamas būtent demografiškai perspektyvių mokyklų renovacijai, remontui, apšiltinimui. Tegul ir gana

skausmingai, tačiau demografiškai neperspektyvios mokyklos, pasmerktos skurdžiam vegetavimui, laipsniškai buvo apdairiai uždamos arba paverčiamos didesnių mokyklų filialais. Materialinė mokyklų būklė ir estetika, paveldėta iš sovietmečio, kaip žinoma, buvo gana prastoka. Dėl apdairios švietimo politikos ir švietimo vadybos (tiek šalies, tiek steigėjų lygmeniu) pavyko pasiekti, kad šiandien daugiau nei 80 proc. mokytojų pripažįsta, kad jie dirba jaukiose, tinkamai įrengtose mokyklose. Tai labai svarbu, kadangi iš ekologinės psichologijos yra žinoma, kaip smarkiai artimiausia aplinka – privati ir darbinė – paveikia asmenybę, jos dvasinę būseną, darbingumą ir savijautą³³.

Iš apklausos rezultatų matyti, kad didesnę stresą mokytojams kelia ne santykiai su kolegomis ar administracija, bet santykiai su tėvais. Skalės „*Tėvų pagalbos ir paramos mokytojui stoka*“ diagnostiniams teiginiams vidutiniškai pritaria 42 proc. mokytojų.

Skalės „*Administracijos teikiama pagalba mokytojui ir vadovavimo stilius*“ teiginiams, kurie atspindi galimus streso šaltinius ir jo raiškos kontekstus, vidutiniškai pritaria tik 17,6 proc. pedagogų.

Įvairiems klinikiniais simptomams vidutiniškai pritaria 29,2 proc. apklaustųjų. Tai šiek tiek daugiau nei apytiksliai kas ketvirtas mokytojas. Bemaž kas penktas mokytojas (17,7 proc.) kenčia nuo nerimo ir panikos priepuolių. Apytiksliai kas ketvirtas mokytojas dažnai jaučia šiuos klinikinius simptomus: skausmą širdies plote ir širdies permušimus, padidėjusį prakaitavimą, galvos svaigimą, padidėjusį skrandžio rūgštingumą, padidėjusį arba sumažėjusį kraujospūdį. Beveik kas trečias mokytojas jaučia šiuos simptomus: staigų nuotaikų svyravimą, mieguistumą, galūnių tirpimą, sutrikusią virškinimo ir žarnyno veiklą. Bemaž kas antras mokytojas kenčia nuo nugaros ar galvos skausmo, skundžiasi padidėjusiu dirglumu.

Subjektyvaus konkrečių simptomų įsivertinimo, kurį pildydami klausimyną atliko mokytojai, rezultatai sutampa su sveikatos įsivertinimo rezultatais. Vidutinis pritarimas teiginiams, atspindintiems prastoką sveikatos būklę, siekia 22,5 proc.. Kaip rodo apklausos duomenys, maždaug kas ketvirtas mokytojas susiduria su rimtesnėmis sveikatos problemomis. Teiginiui „*Mano sveikata tiesiog puiki*“ gali pritarti maždaug tik kas trečias respondentas (30,6 proc.), maždaug kas trečias respondentas nurodo, jog „*nuolat jaučia nerimą dėl savo sveikatos būklės*“. Bemaž kas ketvirtas mokytojas nurodo, jog „*nuolat tenka gerti receptinius vaistus*“, „*sergu chroniška liga ar ligomis*“, „*tenka nuolat kovoti už savo sveikatą*“. Kas dešimtas mokytojas kenčia nuo skausmo sindromo (12,3 proc.). Teiginiui „*Jaučiu didelę baimę, kad galiu netekti darbingumo, kad teks gyventi iš invalidumo pensijos*“ pritaria kas penktas mokytojas (20,9 proc.).

Klausimyne mokytojams buvo pateikti net 46 teiginiai, atspindintys vienokius ar kitokius pedagogų profesinio (dvasinio ir fizinio) išsekimo, profesinio perdegimo³⁴ ir profesinio streso simptomus. Profesinis stresas gali pasireikšti ir kaip momentinė, laikina, situacinė būseną. Profesinis perdegimas ir profesinis išsekimas, matyt, pasireiškia kaip

33 Plungė, R. *Vaiko ir paauglio privatus interjeras kaip socializacijos ir ugdymosi aplinka*. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai (edukologija). Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2010.

34 Čia *profesinis perdegimas* – tai emocinio, psichinio ir fizinio išsekimo būseną, susidariusi veikiant ilgalaikiams neišsprendžiamiems stresams, kylantiems mokytojo darbo situacijose. Jis iššaukia mokytojo profesinę dezadaptaciją.

ilgai pasireiškusio darbinio streso neigiamos ir santykinai nekintamos pasekmės. Šiame kontekste labai iškalbingas yra procentinis mokytojų atsakymų į kai kuriuos teiginius pasiskirstymas. Bemaž kas antras apklaustas mokytojas pritaria teiginiui „*Nepakanka ir savaitgalio, kad atsigautume nuo mokyklinio streso ir nuovargio*“ (46,9 proc.), kas ketvirtas mokytojas (25,9 proc. teigia, kad „*Nepaisant ilgų mokytojo atostogų, man vis vien nepavyksta tinkamai pailsėti*“. Tiesiogiai, be užuolankų, suformuluotam teiginiui „*Dėl profesinio nuovargio, dėl profesinio perdegimo sindromo vos ne vos prisiverčiu ateiti į mokyklą*“ pritaria bemaž kas penktas (17 proc.) mokytojas. Panašios prasmės teiginiui „*Jaučiuosi išsekęs, pavargęs ir to priežastis yra darbas mokykloje*“ pritaria santykinai didelis nuošimtis (42,7 proc.) mokytojų. Nerimo profesijoje indikatoriams (teiginiams) pritaria apie 60 proc. mokytojų. Teiginiams, atspindintiems sumažėjusį darbingumą, vidutiniškai pritaria kas ketvirtas mokytojas (20–34 proc.); diagnostiniams teiginiams, atspindintiems padėties nevaldymo ir kontrolės bei savikontrolės praradimo pojūtį, vidutiniškai pritaria 11–23 proc. apklaustų mokytojų.

Išvados, interpretacija, rekomendacijos

1. Mokytojai, didžiausią emocinį, psichinį ir fizinį išsekimą, besiplėtojantį iki profesinės dezadaptacijos, patiria dėl padidinto *pedagoginio krūvio* bei *nepriteklius, neteisingo ir per menko atlygio už darbą; socialinio klimato darbo aplinkoje ir materialinio aprūpinimo* stokos. Taigi teisinės socialinės mokytojo apsaugos įgyvendinimo problema įgyja inversinį³⁵ pobūdį. Tyrimu nustatius, kad mokytojas yra tarsi disfunkcinio teisinio reguliavimo auka, o valdžia atsakinga už tokius teisinio reguliavimo rezultatus, inversinis vertinimas situacijos šalis sukeičia vietomis. Įgyvendinant inversinę socialinę politiką, pasikeičia mokytojo ir valdžios institucijų vaidmuo ir padėtis. Mokytojas, iš teisinio reguliavimo neveiksmingumo aukos, tampa kaltininku, valdžios institucijos – realių mokytojų ir visuomenei atstovaujančiųjų viešųjų interesų derinimo nesutarimo auka.

Šios profesinės veiklos inversinių vertinimų aplinkoje susidaro palankiausias galimybės, ignoruojant socialinės apsaugos normas, pažeisti mokytojo profesines darbuotojo teises. Todėl, siekiant tobulinti mokytojų fizinės, psichinės ir dvasinės sveikatos teisinę apsaugą, būtina atestuoti mokytojų darbo vietas, naujai teisiškai reglamentuoti pedagoginio krūvio normatyvus, įvertinti ir nustatyti mokytojų socialinės rehabilitacijos poreikius.

2. Mokytojai patiria didesnę stresą ne dėl (kaip tikėtasi) mokytojo ir mokinių tarpusavio santykių, darbo pamokoje, taip pat ne dėl santykių su administracija, bet dėl *tėvų pagalbos ir paramos mokytojui* stokos.

Tėvų valdžia atsiranda pagal įstatymą vaiko gimimo momentu ir trunka tol, kol vaikas sulaukia pilnametystės, t. y. kol jam sukanka 18 metų (yra tam tikrų išimčių). Už tėvų valdžią atsakingas asmuo *turi pareigą globoti vaiką, jį auginti, rūpintis jo fizine*

35 Inversija – ko nors pateikimas priešinga tvarka. Pavyzdžiui, atlikus inversijos operaciją, esama žodžio reikšmė neigimu pakeičiama priešinga.

ir psichine sveikata, švietimu, taip pat atstovauti vaikui ir tvarkyti jo turta³⁶. Vadinas, reikėtų konkrečiau reglamentuoti tėvų pareigą ir atsakomybę glaudžiau bendradarbiauti su mokykla, teisinėje praktikoje dažniau remtis Civilinio kodekso suteiktomis galimybėmis, kai tėvai vengia atlikti savo pareigas auklėti vaikus, piktnaudžiauja tėvų valdžia, apriboti tėvų valdžią³⁷.

3. Bendrojo lavinimo mokyklos mokytojų populiacija labai asimetriška lyties požiūriu: bemaž 9/10 mokytojų yra moterys. Šiuo požiūriu vertinant bendrosios ir teisinės politikos procesų organizavimą, reorganizavimą, tobulinimą ir plėtrą, galima pastebėti, kad sektorinės politikos programos lyčių lygybės perspektyvos atžvilgiu sudaro sąlygas rasti netiesioginei (latentinei) ir sektorinei moterų diskriminacijai. Švietimo srities (sektoriuje, kur dominuoja moterys) politikos programos dažnai įgyvendinamos likutiniu principu, o tai sudaro sąlygas reikštis įvairioms socialinės atskirties formoms.

4. Interpretuojant pateiktus studijos duomenis privalu atsižvelgti, jog jie gauti sociologinės apklausos būdu. Šiuo metodu, kaip žinoma, sužinomos tik subjektyvios nuomonės. Vis dėlto darbe nebuvo nė vieno tiesmuko klausimo: „ar pažeidžiamos jūsų teisės?“, „ar labai stresuojate“? Klausimynas, jo indikatoriai orientuoti į fakto tiesas apie mokytojo darbo sąlygas, taip pat sveikatos būklės, nuovargio ir dvasinės būsenos įsivertinimus. Šiuo požiūriu rezultatai iškalbingi: teisės aktuose numatyti kilnūs teisinio reguliavimo tikslai – garantuoti darbuotojams (mokytojams) teisę į saugią ir sveiką darbo aplinką – Lietuvoje nėra tinkamai įgyvendinti. Taigi galima fiksuoti ryškų objektinės mokytojų teisės į sveiką ir saugią darbo aplinką bei subjektinių teisių įgyvendinimo atotrūkį. Sociologinė, edukologinė ir teisinė problemos analizė rodo, kad minėtos mokytojų kaip darbuotojų teisės šalyje, tikėtina, yra pažeidžiamos masiškai ir nuolat. Ir jie yra ne pavieniai, o išplaukia iš šalies ir jos švietimo makrolygmens edukacinių problemų teisinio reguliavimo konteksto, kuriame marginaliai funkcionuoja pedagogo profesija (darbo krūvis, atlygis). Beje, šitie dalykai menkai tepriklauso nuo konkrečios institucijos ir jos vadovo organizacinės kultūros, vadinas, yra švietimo sektoriaus problemos ir privalo būti sistemiškai sprendžiami. Tokia padėtis ir pažangos siekis įpareigoja nuolat vykdyti švietimo sektoriaus teisinio reguliavimo pasekmių stebėseną (taip pat ir sociologiniais metodais), nuolat iš naujo svarstyti esamų teisinių pagrindų efektyvumo nuostatas, formuluoti jau egzistuojančių teisės normų tobulinimo gaires.

5. Mokytojų apklausos rezultatai parodė, kad daugelyje šalies mokyklų iš dalies yra įveikta tokia problema, kaip labai prastas mokyklos materialinis aprūpinimas, kai iš principo nei mokiniams, nei mokytojams neįmanoma sukurti sveikos ir saugios darbo aplinkos. Ši problema, kaip rodo masinė apklausa, tikrai nebėra pati skaudžiausia mokyklų problema. Minėto pagerėjimo priežastis sietina su tuo, kad buvo reformuotas mokyklų finansavimo modelis. Įdiegus vadinamąjį mokinio krepšelį, šalyje, nepaisant biudžeto deficito, praktiškai išnyko toks reiškiny, kaip mokytojų atlyginimo vėlavimas,

36 Tėvų atsakomybė. Europos teisminis tinklas civilinėse ir baudžiamosiose bylose [interaktyvus]. [žiūrėta 2010-11-14]. <http://ec.europa.eu/civiljustice/parental_resp/parental_resp_pol_lt.htm>.

37 Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas *Valstybės žinios*. 2000, Nr. 74-2262. 3.180–3.184 str.

užtrukdavęs po 3 mėn. ir ilgiau. Savivaldybėms, o jos yra daugumos mokyklų steigėjos, buvo apribotos galimybės netinkamai perskirstyti švietimo lėšas; savivaldybės buvo skatinamos skaičiuoti švietimo išlaidas, mokinių ir mokytojų išteklius, atsakingai nuspręsti, kiek ir kokių mokyklų atitinkamoje vietovėje reikia. Krepšelio įvedimas paskatino mokyklų tinklo pertvarką. Buvo reorganizuotos demografiškai neperspektyvios mokyklos ir organizuotas nemokamas mokinių vežiojimas. Minėtų reformų ciklas iš dalies įveikė tokį neigiamą reiškinį, kaip augantis mokyklų skurdas pereinamosios ekonomikos šalyje, pasižyminčioje ribotais fiskaliniais ištekliais.

6. Mokytojo profesijai visuomenė pagrįstai kelia ypač didelius kompetencijos, dorovinės brandos ir kt. reikalavimus. Todėl tikslinga mokytojų socialinio ir teisinio statuso problemas reglamentuoti ne atskiruose teisės aktuose, tobulinti teisinį reguliavimą taškiniiais potėpiais ir pataisymais, bet turėti atskirą mokyklos (mokytojo veiklos) įstatymą, kuris optimaliai sureguliuotų visą mokytojo profesinę veiklą ir karjerą *in corpore*. Toks pasiūlymas nelaužo šalies teisinės sistemos tradicijų, nes yra priimti įstatymai, reglamentuojantys atskirų profesinių grupių veiklą.

Šiuo požiūriu verta atkreipti dėmesį ir kitų šalių gerąją patirtį. Ypač verta dėmesio Vokietijos Federatyvinės Respublikos patirtis – šioje šalyje nuo seno veikia mokyklinės tarnybos įstatymas (*Lehramtgesetz*).

Literatūra

- Bandzienė, A. *Kompleksinis streso darbe valdymas*. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai (vadyba ir administravimas). Kaunas: Vadybos ir ekonomikos universitetas, 2009.
- Bubelienė, D. *Mokytojų profesinis stresas ir jo redukavimo prielaidos švietimo vadybos bei edukacinėmis priemonėmis*. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai (edukologija). Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2010.
- Datta, T. Quality of Worklife: A Human Values Approach. *Journal of Human Values*. 1999, 5(2): 136–145.
- Europos socialinė chartija (pataisyta). *Valstybės žinios*. 2001, Nr. 49-1704.
- Gerikienė, V.; Blažienė, I. Valstybinio sektoriaus darbuotojų darbo apmokėjimo reguliavimo problemos Lietuvoje. *Jurisprudencija*. 2009, 4(118): 299–320.
- Grakauskas, Ž.; Valickas, A. *Studentų karjeros valdymo kompetencijų ugdymo vadovas konsultantui*. Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2007.
- Jočienė, D.; Čilinskas, K. *Žmogaus teisių apsaugos problemos tarptautinėje ir Lietuvos Respublikos teisėje*. Vilnius: Teisės projektų ir tyrimų centras, 2005: 37–40.
- Kyriacou, Ch. Teacher stress: directions for future research. *Educational Review*. 2001, 53(1): 27–35.
- Lietuvos Respublikos darbo kodeksas. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 64-2569.
- Lietuvos Respublikos darbuotojų saugos ir sveikatos įstatymas. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 70-3170.
- Lietuvos Respublikos švietimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 63-2853.
- Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2009 m. rugpjūčio 21 d. įsakymas Nr. ISAK-1736 „Dėl švietimo įstaigų darbuotojų ir kitų įstaigų pedagoginių darbuotojų darbo apmokėjimo tvarkos aprašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2008, Nr. 101-4229.
- Merkys, G.; Bubelienė, D. Profesinis stresas pedagogų akimis: grupinių interviu rezultatai.

- Mokslas ir edukaciniai procesai*. 2009, 2(9): 115–134.
- Merkys, G. *Valstybės tarnautojų mokymo poreikių tyrimas* (Nepublikuota tyrimo ataskaita). VTD: Kaunas, 2008.
- Merkys, G.; Balčiūnas, S. *Mokytojų poreikio kaita ir karjeros ypatumai optimizuojant mokyklų tinklą*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2004.
- McCormick, S. The externalised nature of teacher's occupational stress and its association with job satisfaction. *Work & Stress*. 1992, 6(1): 33–44.
- Milner, K.; Khoza, H. A comparison of teacher stress and school climate across schools with different matric success rates. *South African Journal of Education*. 2008, 28 (2): 155–174.
- Mokytojo pavyzdinis pareigybės aprašymas [interaktyvus]. 2010 [žiūrėta 2010-09-30]. <http://www.smm.lt/docs/d_panele/Mokytojo_aprasas_04-28.pdf>.
- Okorie, A. N. Signals, sources and management of stress among educators and school administrators in Nigeria. *International Journal of Educational Management*. 1997, 2(1): 1–8.
- Pajarskienė, B. *Širdies ir kraujagyslių sistemos funkcinė būklė priklausomai nuo psichosocialinių darbo stresorių*. Daktaro disertacija. Biomedicinos mokslai (biologija). Kaunas: Lietuvos kūno kultūros akademija, 1999.
- Pearson, L. C.; Moomaw, W. The Relationship between Teacher Autonomy and Stress, Work Satisfaction, Empowerment, and Professionalism. *Educational Research Quarterly*. 2005, 29: 38–54.
- Plungė, R. *Vaiko ir paauglio privatus interjeras kaip socializacijos ir ugdymosi aplinka*. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai (edukologija). Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2010.
- Ravichandran, R.; Rajendran, R. Perceived Sources of Stress among the Teachers. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*. 2007, 33(1): 133–136.
- Ross, R. R.; Altmaier, E. M. *Intervention in occupational stress*. London: Sage Publications, 1994.
- Salo, K. *Teacher Stress as a Longitudinal Process*. Doctoral dissertation. University of Jyväskylä. Finland: University of Jyväskylä, 2002.
- Schabracq, M. J.; Cooper, C. L. The changing nature of work and stress. *Journal of Managerial Psychology*. 2000, 15(3): 227–241.
- Shan, S.; Austin, V.; Muncer, S. Teacher stress and coping strategies used to reduced stress. *Occupational Therapy International*. 2005, 12(2): 63–80.
- Soyibo, K. *Occupational stress factors and coping strategies among Jamaican high school science teachers*. *Research in Science & Technological Education*. 1994, 12(2): 187–192.
- Tarptautinis socialinių, ekonominių ir kultūrinių teisių paktas. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 77-3290
- Tartilaite, A. Konstitucinės nuostatos darbų saugos ir sveikatos srityje. *Jurisprudencija*. 2008, 8(110): 95–100.
- Travers, Ch. J.; Cooper, C. L. *Teachers under pressure: stress in the teaching profession*. London and New York, 1996.
- Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 68-2497.
- Wisniewski, L.; Gargiulo, R. M. Occupational stress and burnout among special educators: a review of the literature. *Journal of Special Education*. 1997, 31 (3): 325–346.
- Želvys, R. Lietuvos pedagoginės bendruomenės narių požiūrio į švietimo reformą raida. *Acta Paedagogica Vilnensia*. 2001, 8: 10–15.
- Želvys, R.; Žilinskaitė, R. Lietuvos aukštojo mokslo reforma: laimėjimai ir problemos. *Acta Paedagogica Vilnensia*. 2004, 12: 8–18.

EVALUATION OF OBJECTIVE TEACHER'S RIGHT TO A HEALTHY AND SAFE WORKING ENVIRONMENT AND OF SECURITY OF SUBJECTIVE RIGHTS

Gediminas Merkys

Kaunas University of Technology, Lithuania

Algimantas Urmonas

Mykolas Romeris University, Lithuania

Daiva Bubelienė

Šiauliai University, Lithuania

Summary. *In the article the problem of teacher's rights to a healthy and safe working environment is analyzed from the interdisciplinary (including sociology, education and law) point of a view. The cooperation between different disciplines including sociological analysis of law's objects and educational information helped to reveal more objectively the legal dysfunctions, the creation of social technologies, combining the opportunities of legal and other social sciences.*

In the article, according to the results of empirical study, the evaluation of observation on security to realization teacher's right to healthy and safe working environment is reflecting.

The evaluation reflects some of the labor law in the legal regulation in the legal mechanism of the real social dysfunctions, resulting in circumstances of legal nihilism.

The study is based on the results of a mass country-wide written survey of teacher's. The diagnostic constructs and indicators of the survey instrument allow making the judgement on how and to what extent the teacher's right to a healthy and safe working environment and right salary is secured/not secured in Lithuania from the perspective of subjective evaluations and opinions expressed by teachers, as well as through the disclosure of "truths of fact". The specific factors of occupational activities are analyzed, as well as contexts and risk sources, causing increased occupational stress of the teacher's, possibly forming assumptions for the macro legal nihilism of the government that made the systematic and massive justify for the breach of teacher's rights. Teachers suffer from emotional, psychic and physic exhaustion which develops till professional dezadaptation due to the increased pedagogical load and the shortage of deprivation, also because of inequitable and poor salary; lack of social climate in working environment, and lack of material support. Thus the problem of the legally social teacher's security realization gains the character of inversion. In the environment where occupational activity is evaluated using inversion, establishes the most opium opportunities, to violate the rights of teachers as professional workers, ignoring the norms of social security. Teachers feel stress through no of interrelationships between them and pupil, or the work during the lesson as it has been expected, as well as not due to the relationships with the administration, but for absence of parents' help and support to teachers.

The analysis of sociological, educational and legal problem shows that teacher's as worker's rights in the country are potentially violated in massive and systemic way. They are not single, but arise from the problems of the country and it is education's macro level, the context of legal adjustment, in which the profession of the teacher functions marginally.

This information reveals the objective need for the legislators and jurists to refer to legal guidelines of social conventionality of the legal adjustment in processes of legal regulation. In a scientific point of a view, the accomplished analysis foregrounds some level of teacher's social vulnerability, and proves that lack of needful representative information determines the initiation of inappropriate decisions.

Keywords: right to a healthy and safe working environment, teacher's rights, occupational stress, standardized survey.

Gediminas Merkys, Kauno technologijos universiteto Socialinių mokslų fakulteto Sociologijos katedros profesorius. Mokslinių tyrimų kryptys: socialinė diagnostika ir socialiniai indikatoriai, taikomieji socialiniai tyrimai, socialinių tyrimų metodologija.

Gediminas Merkys, Kaunas University of Technology, Faculty of Social Sciences, Department of Sociology, professor. Research interests: social diagnostics and social indicators, applied social research, social research methodology.

Algimantas Urmonas, Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Administracinės teisės ir proceso katedros profesorius. Mokslinių tyrimų kryptys: administracinės teisės reguliacinių ir kitų funkcinių galių bei socialinio sutarimo stiprinimo būdų įgyvendinimas teisinėje valstybėje.

Algimantas Urmonas, Mykolas Romeris University, Faculty of Law, Department of Administrative Law and Procedure, professor. Research interests: regulatory and other functional powers of administrative law and implementation of strengthening methods of social cohesion in the rule of law.

Daiva Bubelienė, Šiaulių universiteto Edukologijos fakulteto Edukologijos katedros asistentė, socialinių mokslų daktarė. Mokslinių tyrimų kryptys: mokytojų profesinis stresas ir jo kontrolė, žmogaus teisių apsauga.

Daiva Bubelienė, Šiauliai University, Faculty of Education, Department of Education, assistant, doctor of Social Sciences. Research interests: teacher's occupational stress and its control, human rights protection.